

ДО ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В РОБОТАХ ЕМАНУЕЛЯ ЛЕ РУА ЛАДЮРІ¹

Стаття присвячена аналізу середньовічної ментальності французьким істориком Емануелем Ле Руа Ладюрі, представником третього покоління школи «Анналів». У період традиційного суспільства, яке вивчає Е. Ле Руа Ладюрі, в ментальних установках головну роль відіграє рівень несвідомого. Саме він визначає вчинки людей і рухає історичний процес.

Ключові слова: Е. Ле Руа Ладюрі, Монтайю, осталь, застигла історія, ментальність, несвідоме.

Статья посвящена анализу средневековой ментальности французским историком Эмманюэлем Ле Руа Ладюри, представителя третьего поколения школы «Анналов». В период традиционных обществ, которые изучает Ладюри, в ментальных установках главную роль играет уровень бессознательного. Именно он определяет действия людей и двигает исторический процесс.

Ключевые слова: Э. Ле Руа Ладюри, Монтайю, осталь, застывшая история, ментальность, бессознательное.

The article is devoted to analysis of medieval mentality made by the French historian Emmanuel Le Roy Ladurie, the representative of the third generation of Annals School. During the period of traditional society learned by Emmanuel Le Roy Ladurie the main place in mental patterns is given to the level of unconsciousness. This exact level distinguishes people's behavior and moves historical process.

Key words: Emmanuel Le Roy Ladurie, Montaillou, ostal, motionless (immovable) history, mentality, unconsciousness.

Ім'я французького історика Емануеля Ле Руа Ладюрі мало відоме в сучасній українській історичній науці, хоча за кордоном він визнаний фахівець з історії південної Франції пізнього середньовіччя – початку нового часу. Він вважає себе учнем Ф. Броделя. Але, на відміну від нього, зосереджує свою увагу не стільки на економіці й матеріальних умовах життя, скільки на світосприйнятті, картині світу своїх головних персонажів – південнофранцузьких селян, убачаючи в поєднанні соціально-демографічного описання з описанням ментальних основ шлях до синтетичного розуміння історії. Для Ладюрі історія речей цікава лише в міру того, як у ній розкривається людська ментальність. Наслідуючи Ф. Броделя, він вивчає «геологію глибинних шарів» [1], використовуючи при цьому міждисциплінарний синтез, дані, які одержує з картографії, етнології, економічної історії, антропології, демографії, структуралістські методи, біологічні моделі [2].

Свій метод Ле Руа Ладюрі визначив формулою «застиглої» чи нерухомої історії та через поняття

«квазістабільності системи» в її соціально-економічних, демографічних і ментальних аспектах. Хоча історик досліджує лише один приклад «квазістабільної системи» – той, що сформувався в географічних кордонах французького «гексагона» з 1300 до 1720 р. – концепт його «нерухомої історії» має ширше значення. Він веде мову про структурно стійкі динамічні системи, що знаходяться в стані рівноваги. Під нерухомою історією Ле Руа Ладюрі розумів здатність французької системи «Старого порядку» протягом чотирьох століть до самостабілізації. Мова йде не про стабільність, що розуміється як механічна, а про стабільність системну – здатність рівноважної динамічної історичної системи компенсувати різні флуктуації. Для цього періоду концепція Т. Мальтуса постає для Ладюрі абсолютно справедливою. У цей часовий проміжок Лангедок і Франція в цілому переживають «період відсутності росту», за безперервного демографічного злету повна нерухомість у розвитку техніки (*immobilissime technologie*), «заклякнення» (*rigidite*) сільськогосподарської продукції» [3].

¹ Стаття продовжує серію статей про проблему ментальності в роботах істориків французької школи «Анналів». Див. статті автора: Проблема ментальності у працях М. Блока та Л. Февра: два шляхи розв'язання однієї проблеми // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 2. – С. 10–17; Жак Ле Гофф. Антропологічний підхід до вивчення ментальності // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Вип. 108. Т. 121. Історія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 127–132.

Єдиною ознакою, за якою автор відрізняє «Новий порядок», було ментальне зрушення. «Розпочавши зі складання гектарів і кадастрових одиниць, я закінчив тим, що міг спостерігати діяльність, боротьбу й думки самих людей. Бо економічна і заснована на обрахунках історія, скільки б вона не була точною й вичерпною, сама по собі не могла мене повністю задовольнити. Оскільки вона дає лише грубу та необхідну основу. Я переконався в тому, що мальтузіанські перепопи на шляху розвитку (економіки й населення) були не лише матеріальними властивостями. Я відчув наявність величезної перепони у вигляді ментальних установок і почав підозрювати про існування невидимих кордонів духовного порядку, найважче вловлюваних. Мало-помалу я навчився віднаходити ці перепопи в хроніці безнадійних селянських повстань і кривавій селянській релігійності. Користуючись всіма доступними мені засобами аналізу, я наважився використати дослідження тотальної історії в межах одного людського товариства (йдеться про роботу «Монтайю, окситанське село. 1294-1324»)» [4].

Так, продовжуючи традиції своїх попередників, Ле Руа Ладюрі присвятив свою працю вивченню менталітету – «певної єдності свідомого й несвідомого, яке визначає соціальну поведінку людини» чи «ментального інструментарію та колективних уявлень» [5]. Але, перш за все, його цікавив менталітет представника анонімного натовпу, «бо середня людина – це і є, врешті-решт, людина історична [6].

Для розуміння ходу історичного процесу для Е. Ле Руа Ладюрі стає важливим той рівень ментальності, який найменше піддається змінам, а тому і є причиною стагнації. Ці ментальні установки глибокого залягання, безумовно, належать до несвідомих реакцій і тому дуже могутні у своєму впливові. Саме на вивчення цього рівня ментальності звертає увагу французький історик.

Світову славу Ладюрі принесла робота «Монтайю, окситанське село (1294-1324)». Вона завойовала визнання не лише спеціалістів-істориків, а й широкого читачього загалу. «Шедевром етнографічної історії» назвав цю роботу один з критиків [7]. Така популярність є доказом того, що вибраний істориком спосіб дослідження й викладення історії відповідає інтелектуальним запитам сучасного суспільства і належить до тієї історіографії, яка піднімає нагальні проблеми соціального самопізнання в його історичному ракурсі [8].

Перш за все звернімо увагу на методи, які використовує Ладюрі у своєму дослідженні. Як головний метод використовується етнологія. Автор, подібно до етнолога, ставить запитання селянам про їхнє життя й реконструює на основі їхніх відповідей аспекти селянського побуту – матеріальні, соціальні, культурні, психологічні. Але головна трудність полягає в умовності («начебто»), оскільки історик (на відміну від етнолога) позбавлений можливості безпосередньо спостерігати персонажів й змушений спиратись на інформацію джерел (у даному випадку протоколи допитів інквізиції), укладених не з науковою метою [9].

Серед інших методів застосовуються соціологічні, політологічні, психоаналітичні. Своє дослідження

автор називає стратиграфічним, він поступально, ретельно розбирає кожний культурний пласт (інформаційний шар), починаючи з найпростішого – селянської родини; персоналізованим, оскільки займаючись проблемами менталітету невеличкого селища, він працює не з абстрактною масою, а з низкою конкретних звичайних людей [10]. Завершуючи екскурс у власну методологію, історик пропонує звернутись «до методу глибинного дослідження», який лише і дозволить роздивитись «тонкий світ поведінкових стереотипів, якими виткане повсякденне життя» [11].

За мету свого дослідження французький історик узяв відтворення життєвого світу одного окситанського селища протягом одного покоління. Виконання цього завдання стало можливим завдяки збереженню протоколів допитів жителів селища єпископом Жаком Фурн'є, який проводив протягом 1318-1325 рр. інквізиційне розслідування в пошуках альбігойської ереси.

У першій частині («Екологія Монтайю: оселя та пастух») Ладюрі змальовує обстановку, в якій проживало населення селища (від 200 до 250 осіб): природно-кліматичні умови, землеробство, скотарство, соціальні структури та розподіл влади.

Основою, що визначає відносини між людьми цього невеликого співтовариства, є «селянська родина, втілена наскільки можливо, в безперервному існуванні дому і в повсякденному житті групи людей – «домашніх», що проживають разом під одним дахом, на місцевому діалекті ця цілісність іменується осталь». Осталь – це «цілісність, по суті, первинна спільність проживання чи первинна екологічна спільність» [12], оскільки слово «екологія» походить від грецького, що означає «дім, житло».

Мета існування на землі для жителів Монтайю (як і для інших подібних спільнот) в інтерпретації Ладюрі – збереження «дому». Французький учений показує, що будь-які форми діяльності жителів селища пов'язані з «домом»: господарські проблеми вирішуються з точки зору корисності для осталі; можливість вступу до шлюбу визначається здатністю для молодих людей утримувати осталь; майбутній шлюб розглядається усіма родичами як можливий засіб для зміцнення осталі; наявність певної кількості дітей (зазвичай немалої – чотири й більше) впливає на тимчасове погіршення економічного становища осталі і, в той же час, є запорукою його майбутнього благополуччя, коли діти стануть помічниками у веденні господарства; в осталі існує єдина віра, якщо це не так, то сім'я неминуче розпадається тощо.

У дослідженні життя селянського суспільства невеликого окситанського селища Монтайю (період з 1294 до 1324 р.) Е. Ле Руа Ладюрі віднаходить повну відсутність класових суперечностей. Феодальний сеньйор, а також церква (в особі єпископа) перебували поза маленьким селянським світом; їхній вплив на місцеве життя малопомітний. «На рівні повсякденного життя й відносин між людьми, особливо між жінками, рівно як і між чоловіками та жінками, відносини благородних і неблагородних були часто доброзичливими і, взагалі, вільними, відмічені, зрозуміло, деяким мінімумом відмінностей. Правду кажучи, тут не існувало проблеми як такої» [13].

Узагалі, «класова боротьба, протистояння знаті й селянства на рівні гірського села ніяк себе не проявляли, а от суперництво сімейних кланів мало вирішальний вплив на соціальні відносини на селі. В Монтайю можна бачити боротьбу за вплив та владу між невеликими групами, кланами, які використовували покровительство, дружбу, шлюби, але неможливо знайти класову боротьбу. Ставлення влади тут ніби «нижче» рівня феодальних та вотчинних структур. Дослідник не бачить у цьому ніякого виключення з правил. Аналіз мікрорівня суспільства Монтайю, вважає він, допомагає зрозуміти структуру суспільства загалом. Монтайю, звичайно, лише крапля в океані, але завдяки мікроскопу, в ролі якого виступили протоколи Жака Фурн'є, можна побачити «первісні тіла» [14].

Таким чином, для селян Монтайю «осталь» – оплот упевненості в міцності земного існування, який виступає одночасно як будова, як родина, як загальний принцип, що об'єднує майно і людей. По суті, Ладюрі веде мову про вплив біологічного фактору на формування відносин між людьми в той проміжок часу, який вивчає. Несвідомі інстинкти, серед яких головне місце належить стремлінню до збереження і продовження роду, є потужною силою, що сприяє виживанню людини в умовах, коли суспільство ще не здатне подолати мальтузіанські «ножиці».

Дослідження, проведені Ладюрі, показали, що «осталь» зберігає своє існування, незважаючи на удари інквізиції, чуми, війни та інших бід. Насадки середньовічних мешканців селища проживають там й досі [15].

Монтайоська культура, орієнтована на «просто відтворення, на самозбереження і на забезпечення безперервного існування в цьому недосконалому світі», безумовно, була стримуючим фактором розвитку. Але вона ж і була фактором «вирування життя» [16], яке неможливо знищити ніякими ударами долі.

Е. Ле Руа Ладюрі вважає, що в цей час (1300-1800) суспільством були вироблені певні механізми «стримування (чи тиску), що блокували підйом, стримували зростання і періодично повертали людську масу до точки рівноваги» [17]. До цих механізмів історик відносить і централізовану державу, яка призначена для того, «щоб розривати своїми міцними зубами всіх під час влаштованих кожні тридцять років жертвоприношень». Держава виступає як «хижак» у людському середовищі [18].

Другу частину («Археологія Монтайю: від жесту до міфу») автор присвятив дослідженню поведінки та світосприйняття селян: перед очима читача проходить життя мешканців від народження до смерті. Так на мікрорівні досягається ефект цілісної («тотальної») історії, реальне життя відтворюється в усій різноманітності й складності.

У результаті цього локального дослідження історик зміг наблизитися до розуміння таких аспектів повсякденного існування середньовічних селян, які зазвичай вислизують від уваги дослідників через «мовчання» джерел. У кращому випадку відомі лише з життя вищих прошарків суспільства, тут вони розкрились у «плебейському» ракурсі [19].

Як свідчить зібраний у книзі матеріал, християнство було засвоєно селянами поверхово, головним чином з обрядової сторони, і співіснувало у свідомості з дохристиянським чи позахристиянським фольклором та «селянським натуралізмом». Погляди й настрої жителів Монтайю, «заражені» ерессю катарів, відрізнялись від ментальності селян, що лишилися в лоні католицької церкви.

Жителі Монтайю характеризуються підвищеною емоційністю, вони часто й легко плачуть. Вони шукають один у одного паразитів, але рідко й неохоче муються, віддаючи перевагу не гігієні тіла, а ритуальній чистоті рота і рук. Їдять та п'ють вони з одного посуду, сплять по декілька чоловік в одному ліжку [20]. У суспільстві, далекому від міської цивілізації, зовсім не панує суворість звичаїв і аскетична церковна мораль. Навпаки, це суспільство відзначається сексуальною толерантністю. На допитах перед нами постають перелюбці, шльондри, гомосексуалісти та гвалтівники, невраховуючи велику кількість народжених поза шлюбом. Одна із селянок на допиті зізналась про любовний зв'язок зі святеником, але обоє не вбачали в цьому нічого поганого. Лише з того часу, як ці стосунки перестали приносити їй задоволення, вона вважала їх гріховними. Селяни були переконані, що задоволення само по собі не несе гріха, те, що приємно людині, не може не подобатися Богові [21].

Мораль селян була більш вільною, ніж це можна уявити. Частина прихожан відкрито жили «у гріху», а поганій приклад подавав сам священник. Любов – поняття, яким позначаються позашлюбні стосунки. В цьому жителі Монтайю солідарні з провансальськими трубадурами. Шлюб не був союзом, у якому розквітала любов [22]. Становище жінки у шлюбі важке: чоловіки б'ють дружин, дружини бояться чоловіків [23].

Незважаючи на вчення катарів, що заперечувало народження дітей, у більшості селян Монтайю їх було доволі багато. Ладюрі наводить висловлювання, які не залишають сумнівів про те, що ставлення батьків до дітей мало яскраво виражене емоційне забарвлення і що від їх свідомості не приховувались особливості дитинства як вікової категорії, на противагу міркувань Арієса, який уважав, що батьківська любов у той час була нерозвинута, а в дитині бачили «маленького дорослого».

Віра в Бога слабо пов'язана з почуттям віруючих. Священники читали промови та служили служби, але частина з них була таємничими катарами. Окрім того, діяльність священників у місцевості, зараженій ерессю, була важкою. Не всі положення релігії сприймалися на віру. Були люди, впевнені в тому, що Бог був народжений таким же чином, як і всі люди, що Марія завагітніла від Йосифа, що не було розп'яття Христа, його воскресіння та вознесіння. Значного поширення набула впевненість, що тварини мають душу, що чоловіча душа складається з крові та зникає після смерті, інші вважали, що душа з хліба. Для катарів природа і матерія не були творінням доброго Бога. Хліб, рослини, квіти, ягоди – все це від лукавого та не має ніякого відношення до Бога. «Радикальні» дуалісти вважали, що Сатана існує у

вічності разом із Богом. Більш стримані еретики вважали, що Сатана був створений Богом, а лише потім породив зло та світ. Але при цьому катари вважали своє вчення істинно християнським, а офіційний католицизм – «вченням фарисеїв».

Населення Монтайю відчувало глибоку, євангельську відразу до «багатства». Її поділяли всі жителі, незалежно від віри. Вони вбачали в багатстві джерело гріхів, особливо в багатстві церкви. Але й бідні не були популярними, за винятком добровільно бідних, бідних за переконанням, які відмовились від земних благ [24].

Уявлення про смерть та душі померлих, що домінували в середні віки, малювались істориками як гомогенні для всього суспільства. Показання жителів Монтайю свідчать про їх гетерогенність, віддаленість від офіційної догматики [25]. Думки про інший, потойбічний світ займали думки людей та наповнювали їх серця страхом. Вони вважали, що душі – тілесні, мають ноги, руки, голову; душі відчувають холод і вночі входять до домівок з в'язанками дров для того, щоб запалити вогонь і погрітись. Мертві не їдять, але п'ють вино. Душі мертвих постійно перебувають в русі: вони живуть десь поруч, вирушають у паломництва, зупиняються у храмах на відпочинок. Ці паломництва готують душу до нової смерті, до переходу у «місто заспокоєння», що знаходиться десь на землі. Після досягнення цього місця душі померлих розривають зв'язок зі світом живих. Чистилище не згадується. У майбутньому селян чекає спокій, а не страх перед пеклом. Рай постає як великий будинок, схожий на селянський осталь. Фантазії жителів Монтайю малюють скоріше примари померлих, а не їх душі у християнському розумінні [26].

Переважає більшість селян неписьменна, вони живуть в умовах панування усної культури. Їх уявлення про час розпливчасті, наявний різкий контраст між точними датами протоколів та приблизними вказівками на час у розповідях допитаних селян. Історія майже відсутня в культурі Монтайю. Люди колись чули про створення світу, гріхопадіння та чекають на Страшний суд. Якщо ж мова йде про найближчі історичні події, то зазвичай вони відносяться до часу після 1290 чи навіть після 1300 року. «Острівець часу», на якому живуть селяни, омивається міфами, казками та билинами.

Таким чином, матеріали, які використав Ле Руа Ладюрі, дозволили йому, за його словами, проникнути в пласт глибший, ніж розфарбована, але досить поверхова оболонка феодалних та сеньйоральних відносин, описом якої, за відсутності інших можливостей, так довго були змушені задовольнитися історики.

Не менш цікавою для розуміння середньовічної ментальності є робота Е. Ле Руа Ладюрі «Селяни Лангедока». У вказаній роботі значне місце присвячено селянським виступам, при дослідженні яких зроблено спробу аналізу деяких рис соціальної психології селянства.

У селянських виступах XVI-XVIII ст. історик також бачить «несвідоме начало» [27]. Виступ у Романі 1580 р. (т. зв. Романський карнавал) набув

символічного забарвлення «соціальної інверсії» – селяни намагалися «перевернути» світ і стати його господарями. Він супроводжувався кривавими ексцесами, в яких Ладюрі вбачає сліди архаїчних ритуальних обрядів.

Особливу увагу Ладюрі присвятив повстанню камізарів у Севеннах. «Ле Руа описав карнавал камізарів як психодраму, при наданні безпосереднього доступу до елементів підсвідомого, на зразок людоджерства і він інтерпретував пророцькі конвульсії камізарів у термінах істерії» [28]. Вчинками селян керують почуття внутрішньої провини за якісь дії в минулому, або за свої релігійні переконання, що суперечать ортодоксальній релігії, страх можливого покарання, почуття відчаю тощо. Інакше кажучи, селяни діють скоріше несвідомо, ніж свідомо реагують на кризові явища в сільському господарстві. Е. Ле Руа Ладюрі практично перетворюється на психіатра в оцінці селянських та інших виступів (наприклад, еретичного руху в Монтайю). «Пророцтво, чаклунство, масовий психоз і масовий гіпноз, дії напівбожевільних, а інколи й хворих людей – усе це описано з майже клінічною точністю. Класова і соціальна боротьба тоне в стихії несвідомого, в апокаліптичних баченнях, у збуджуючих маси патологічних ексцесах» [29]. Звичайно, Е. Ле Руа Ладюрі не забуває про економічні, кліматичні та інші фактори. Але на перший план висуває «соціальну психологію (тлумачну на основі фрейдизму)» [30].

Таким чином, концепція бачення історичного процесу Е. Ле Руа Ладюрі має біологічні основи. «Запропоновані мною підходи і методи, може, і не відповідають вимогам, які сьогоднішня мода хотіла б бачити у багажі історика. Уроки марксизму привели мене до висновків, відсутніх у ньому зовсім, а саме, що головний рушій історії в цілому варто шукати не в класовій боротьбі, а в області економіки, соціальних відносин і навіть глибше – біологічних явищ. У певній мірі, це стосується періоду, яким я займаюсь, ...» [31].

Уточнення, що робить Е. Ле Руа Ладюрі про те, що його оцінки вірні для періоду, яким він займається, а не для всього історичного процесу в цілому, уявляється досить важливим. Воно означає, що французький історик та його колеги не визнають наявності єдиної теорії, яка пояснює хід історії. Для тих явищ, які віднайшов Е. Ле Руа Ладюрі, йому здається можливим використовувати теорії Т. Мальтуса і З. Фрейда. «Згадувані нами коливання в економічному розвитку, врешті-решт, породжувались демографічними стрибками. Від XIV до XVIII ст. економіка є радше служницею, ніж господинею. Не вона веде, а скоріше її ведуть. Якою б вона не була важливою, врешті-решт вона стає слухняною перед головними силами життя і смерті. Що стосується велінь політики і боротьби класів, час їх могутності ще попереду» [32].

Ментальні установки стоять на заваді економічного прогресу, переходу від традиційного суспільства до індустріального. Щоб перехід відбувся, необхідні зміни ментальності, збільшення в ній долі свідомого фактору. Відкриття, зроблені вченими (І. Ньютон, Г. Галілей та інші), зростання міст, розвиток товарно-

грошових відносин ще не досягли своєї критичної маси, вибух якої стався приблизно наприкінці XVIII ст.

У період традиційного суспільства, яке вивчає Е. Ле Руа Ладюрі, в ментальних установках головну роль відіграє рівень несвідомого. Саме він визначає вчинки людей і рухає історичний процес. Мікро-

скопичний аналіз, який робить дослідник, дає йому можливість вивести на поверхню глибинні соціальні та ментальні структури, які попри всі свої особливості безперечно були характерні для середньовічного селянства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ле Руа Ладюрі Э. Застывшая история / Э. Ле Руа Ладюри // THESIS. – 1999. Вып. 2. – С. 155.
2. Хакимов Г. А. «Время большой длительности» Ф. Броделя как методологический принцип социально-гуманитарного познания [Электронный ресурс] / Г. А. Хакимов // Вопросы философии. – 2009. – № 5. – С. 135–146. – Режим доступа : http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=63E.
3. Далин В. М. Историки Франции XIX-XX вв. / В. М. Далин. – М., 1981. – С. 223.
4. Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа Анналов / А. Я. Гуревич. – М., 1993. – С. 180.
5. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294-1324) / Э. Ле Руа Ладюри. – Екатеринбург, 2001. – С. 337.
6. Там само. – С. 9.
7. Кром М. М. Классика исторической антропологии 70-80-х годов (избранные работы) [Электронный ресурс] / М. М. Кром // Историческая антропология. – СПб., 2000. – Режим доступа : <http://www.countrice.ru/library/antropology/krom/works.html>.
8. Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии / А. Я. Гуревич // Всеобщая история: Дискуссии, новые подходы. Вып. 1. – М., 1989. – С. 84.
9. Кром М. М. Вказ. праця.
10. Семенова О. Г. Методологические источники исторической культурологии [Электронный ресурс] / О. Г. Семенова // Философский век. Альманах. Вып. 25. История философии как философия. Часть 2 / [отв. редакторы Т. В. Артемьев, М. И. Микешин]. – СПб. : Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2003. – 330 с. – С. 216–223. – Режим доступа : <http://ideashistory.org.ru/pdfs/28semenova.pdf>.
11. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю... – С. 162.
12. Там само. – С. 37–38.
13. Там само. – С. 28.
14. Добролюбська Ю. А. Проблеми розробки методології «нерухомої історії» в працях Е. Ле Руа Ладюрі / Ю. А. Добролюбська // Вісник Одеського інститут внутрішніх справ. – 1999. – № 2. – С. 140.
15. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю... – С. 497.
16. Там само. – С. 497–498.
17. Ле Руа Ладюри Э. Застывшая история... – С. 161.
18. Там само. – С. 164.
19. Гуревич А. Я. «Новая историческая наука» во Франции: достижения и трудности (критические заметки медиевиста) / А. Я. Гуревич // История и историки'1981. – М., 1985. – С. 103.
20. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю... – С. 163–168.
21. Там само. – С. 186–187.
22. Там само. – С. 223.
23. Там само. – С. 227–230.
24. Там само. – С. 442–445.
25. Гуревич А. Я. «Новая историческая наука»... – С. 104.
26. Добролюбська Ю. А. Вказ. праця. – С. 141.
27. Далин В. М. Вказ. праця. – С. 224.
28. Burke P. The French historical revolution: The Annales school, 1929-89 / P. Burke. – Stanford, 1990. – P. 71
29. Люблинская А. Д. Рецензия на кн. Е. Le Roy Ladurie. Les paysans de Languedoc. – Paris, 1966 / А. Д. Люблинская, В. М. Малов // Средние века. – М., 1971. – Вып. 34. – С. 322.
30. Адо А. В. Послевоенная историография новой и новейшей истории / А. В. Адо, В. П. Смирнов // Новая и новейшая история. – 1997. – № 6. – С. 154.
31. Ле Руа Ладюри Э. Застывшая история... – С. 155.
32. Далин В. М. Вказ. праця. – С. 236.

Рецензенти: д.філос.н., професор В. Л. Гавеля;
к.і.н., доцент Є. Г. Сінкевич.

© Господаренко О. В., 2011

Надійшла до редколегії 24.11.2010 р.